

МОНГОЛЬСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт истории и
этнологии

МЕЖДУНАРОДНАЯ
АССОЦИАЦИЯ
МОНГОЛОВЕДОВ

РОССИЙСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт восточных
рукописей

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВ: КОЛЛЕКЦИИ РУКОПИСЕЙ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

IV

**Международная конференция
при поддержке Президента Монголии**

18-19 апреля, 2019. Улан-Батор

Сборник докладов

Санкт-Петербург — Улан-Батор
2021

ННА 63.4
ДAA 930.1
М-694

Ответственный редактор:	Академик С.Чулуун
Научные редакторы:	доктор филол. наук И.В.Кульганек Ph.D Н.Хишигт
Редакторы, составители:	Ph.D Б.Нацагдорж канд. филол. наук. Н.С.Яхонтова

Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов. Сборник докладов IV международной научной конференции. 18—19 апреля 2019 г. Улан-Батор. Россия. СПб.—УБ. 2021 г. —276 с.,

Сборник представляет собой собрание докладов IV международной научной конференции “Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов”, организованной Институтом истории и археологии МАН, Ассоциацией международных монголоведов и Институтом восточных рукописей РАН в г. Улан-Батор, 18—19 апреля 2019 г.

Основой для конференции стали рукописные фонды и архивы, хранящие документы и материалы по истории, культуре, этнографии, политике, языку монгольских народов. В сборнике публикуются доклады, освещающие историю монголоведения, а также доклады, посвященные рукописным материалам о материальной культуре монголов, их письменному наследию, художественному творчеству, экспедициям и разным сторонам жизни традиционного и современного монгольского общества.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Институт истории и этнологии МАН, 2021 г.
© Институт восточных рукописей РАН, 2021 г.
© Международная ассоциация монголоведов, 2021 г.

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Түүх, угсаатны зүйн
хүрээлэн

ОЛОН УЛСЫН
МОНГОЛ СУДЛАЛЫН
ХОЛБОО

ОРОСЫН ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ АКАДЕМИ
Дорно дахины гар
бичмэлийн хүрээлэн

МОНГОЛЧУУДЫН СОЁЛЫН ӨВ: ГАР БИЧМЭЛ БА АРХИВЫН БАРИМТЫН ЦУГЛУУЛГА

IV

Монгол улсын ерөнхийлөгчийн ивээл дор
зохион байгуулсан

Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурал

2019 оны 4 сарын 18-19
Монгол улсын Улаанбаатар хот

Илтгэлүүдийн эмхэтгэл

Санкт-Петербург - Улаанбаатар
2021

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Хариуцлагатай редактор: Академич С.Чулуун

Эрдэм шинжилгээний редактор:

Хэл бичгийн ухааны доктор И.В.Кульганек

Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Н.Хишигт

Редактор, эмхэтгэгчид:

Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Б.Нацагдорж

Хэлшинжлэлийн дэд эрдэмтэн Н.С.Яхонтова

Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга

- IV. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. Монгол улс, Улаанбаатар хот. 2019 оны 4 дүгээр сарын 18-19. Санкт-Петербург-Улаанбаатар., 2019 г. 276 тал.

Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн, Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн болон Олон Улсын Монгол судлалын холбооноос 2019 оны 4 дүгээр сарын 18-19-нд Монгол улсын Улаанбаатар хотноо “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга” 4 дэх удаагийн олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлыг зохион байгуулав.

ОХУ, Монгол улсын гар бичмэлийн сан хөмрөг, архивуудад хадгалагдаж байгаа монгол угсаатан ард түмнүүдийн түүх, хэл, соёлын арвин баялаг эх сурвалж нь тус хурлын эх суурь болсон юм. Эмхэтгэлд монгол судлалын түүх, дэлхийн ба Монгол, Оросын шинжлэх ухааны байдал, монголчуудын эдийн соёл, бичгийн өв, уран сайхны бүтээл туурвил, Монголын уламжлалт болон орчин үеийн нийгмийн асуудлыг тусгасан гар бичмэл, баримт, эх хэрэглэгдэхүүнийг судлан шинжилсэн илтгэлүүд багтсан болно.

ISBN 978-9919-9646-7-2

DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, 2021

© ОХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн, 2021.

© Олон улсын Монгол судлалын холбоо, 2021.

MONGOLIAN
ACADEMY OF
SCIENCES
Institute of History
and Ethnology

INTERNATIONAL
ASSOCIATION FOR
MONGOL STUDIES

RUSSIAN ACADEMY
OF SCIENCES
Institute of Oriental
Manuscripts

CULTURAL HERITAGE OF THE MONGOLS: MANUSCRIPT AND ARCHIVAL COLLECTIONS

IV

**International Conference
Under the Patronage of the President of Mongolia**

April 18-19, 2019. Ulaanbaatar, Mongolia

Proceedings

St. Petersburg — Ulaanbaatar
2021

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Managing Editor:	Academician S.Chuluun
Scientific Editors:	Dr.Sc. (Philology) I.V.Kulganek Ph.D (History) N.Khishigt
Editor, compiler:	Ph.D (History) B.Natsagdorj Cand. Sc. (Philology) N.S.Yakhontova

Cultural heritage of the Mongols: manuscripts and archival collections. Papers of the IV International Conference, April 18-19, 2019. Ulaanbaatar, Mongolia. St.Petersburg —Ulaanbaatar 2019, 276 pages.

This is a collection of papers, presented at the Fourth International Conference organized by the Institute of History and Archeology of the Mongolian Academy of Sciences, the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences and the International Association for Mongol Studies which was held in Ulaanbaatar on April 18-19, 2019.

The basis for the conference was hand-written funds and archives, storing documents and materials on history, culture, ethnography, politics and language of the Mongolian peoples. The collection publishes reports on the history of Mongolian studies, as well as reports on handwritten material on the Mongolian culture, their written heritage, artistic creativity, expeditions and the problems of traditional and Modern Mongolian society.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Institute of History and Ethnology, MAS 2021
© Institute of Oriental Manuscripts, RAS 2021
© International Association for Mongol Studies, 2021

ГАРЧИГ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Өмнөтгөл (С.Чулуун)	9
<i>Г.Ариунтуяа</i>	
Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив дахь Ж.Цэвээний хувийн хөмрөг	11
<i>Д.Баярсайхан</i>	
Монголчуудын тухай XIII-XIV зууны Армян сурвалжийн тойм	23
<i>Ts.P.Vanchikova</i>	
Folklore Heritage of the Buryats in the Funds of the COMX and Problems of its Research and Conservation	35
<i>Ж.Гэрэлбадрах</i>	
Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт буй нутгийн зургийн цуглуулга	43
<i>Л.С.Дампилова</i>	
Шаманские материалы в фонде Т.К.Алексеевой в ЦВРК ИМБТ СО РАН	57
<i>Ж.Долгорсүрэн</i>	
Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Э.Оюун: хэвлэгдээгүй гар бичмэл, намтрын баримтууд	65
<i>Г.А.Дыргеева</i>	
Традиционная письменная культура Бурят: социоллингвистический аспект	73
<i>Г.А.Гребенищикова</i>	
Монголия в планах Военного и Морского ведомств России в 1903-1913 годах	84
<i>В.Ю.Жуков, И.В.Кульганек</i>	
«История монголов» О.М.Ковалевского: первое прочтение	98
<i>И.М.Захарова, М.В.Мандрик</i>	
К вопросу о деятельности Советника при Монгольском правительстве П.А.Витте	107
<i>С.Мөнхсайхан</i>	
Уламжлалт монгол хэл зүйн бичгүүдийн хэл шинжлэлийн ач холбогдол хийгээд сурвалж бичгийн үнэ цэнэ	121
<i>Б.Нацагдорж</i>	
Тод үсгийн нэгэн захидлаас <i>Ойрад</i> хэмээх нэрийн тухай тодруулах нь	136

Д.А.Носов

Россыпи документов В.А.Казакевича: отчеты о поездках
по Монголии 1923—1925 гг. 149

К.В.Орлова

Документальное наследие калмыков: письма калмыцких ханов 160

Р.Ю.Почекаев

Суд и процесс в монгольских «Хождениях в ад» 167

Г.Сэр-Од

Монгол Улсын Үндэсний төв архивын сан хөмрөг дэх
Тамга, захирлага, тэмдгийн цуглуулга хөмрөг 176

М.В.Федорова

Монгольские фотоколлекции конца XIX — начала XX вв.
в собрании Российского этнографического музея, как источник
для изучения традиционной культуры монголов 186

Ц.Цэрэндорж

XV-XVIII зууны Солонгос сурвалж дахь Монголын түүхэнд
холбогдох мэдээ баримтаас 204

Д.Энхцэцэг

Монгол – Мингийн харилцаа: захидал бичгийн тухай 219

Ц.Энхчимэг

“Төмөрийн цаазын бичиг”: Монголын эзэнт гүрний түүхийн
чухал сурвалж болох нь 240

Н.С.Яхонтова

Аспиранты из Монголии в Академии наук 250

Сведения об авторах 268

Зохиогчдын танилцуулга 272

Г.Ариунтуяа

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДЭСНИЙ ТӨВ АРХИВ ДАХЬ Ж.ЦЭВЭЭНИЙ ХУВИЙН ХӨМРӨГ

DOI 10.25882/xzbh-3w92

Дэлхийн Монгол судлалын нэг гол цөм нь Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Монголын Үндэсний музей сан хөмрөг билээ. МУУТА-ын Ж.Цэвээний хувийн хөмрөг болон Монголын Үндэсний музейд хадгалагдаж буй түүний хөөрөгний тухай тус илтгэлдээ онцлохыг зорьлоо. Энэхүү илтгэлийг бичихдээ түүхийн судалгааны уламжлалт арга болох баримтуудыг задлан шинжилж, нэгтгэн дүгнэх оролдлого хийсэн болно. Ж.Цэвээний намтар, үйл ажиллагаанд холбогдох түүний хувийн хөмрөгийн баримт бичгүүд хэдийгээр цөөн боловч бичиг тус бүрд боловсруулалт хийж судалгааны эргэлтэд оруулах нь түүний намтар судлал хийгээд XX зууны монголын түүхийг судлахад зайлишгүй чухал билээ.

Түлхүүр үг: Ж.Цэвээний хувийн хөмрөг, Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив, Анхдугаар үндсэн хуулийн талаарх санал, Тангарагийн гэрээ, Юань улсын судар, Монголын Үндэсний музей, мөнгөн хөөрөг

G.Ariuntuya

PERSONAL FUND OF TSYBEN JAMTSARANO IN THE NATIONAL CENTRAL ARCHIVES OF MONGOLIA

The Funds of National Central Archives of Mongolia and the Treasury of National Museum of Mongolia are can be said as the main centres of the sources for Mongolian Studies. In this report, I will discuss about the Tsyben Jamtsarano's personal fund in the National Central Archives of Mongolia and his snuff bottle (khöörög) kept in the National Museum of Mongolia. I used here traditional methods of historiography such as analytic interpretation. However, documents related to Tsyben Jamtsarano kept in his personal fund are not too much and it needs proper study of each document in his fund, to reveal his biography and through this the history of Mongolia in the beginning of the 20th century.

Key words: Tsyben Jamtsarano's personal fund, National Central Archives of Mongolia, First Constitution, "Oath agreement", "History of Yuan dynasty", National Museum of Mongolia, silver snuff bottle.

Дэлхийн Монгол судлалын нэг гол цөм нь Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивын сан хөмрөг билээ. Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив нь Түүхийн баримтын төв, Кино, гэрэл зураг, дуу авианы баримтын төв, Зураг төслийн баримтын төв, Монгол Ардын Намын баримтын төв гэсэн үндсэн дөрвөн сан хөмрөгөөс бүрддэг. Тус архивын нэгэн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг нь хувь хүний хөмрөг байдаг бөгөөд үүнийг Монгол Улсын Архивын тухай хуулийн 6.5.5-р зүйлд: Үндэсний төв архивын сан хөмрөг, түүний бүрэлдэхүүнд хувь хүний баримт байна хэмээн хуульчилсан байдаг бол Төрийн архивын үндсэн зааварт: Хувь хүний намтар, үйл ажиллагаа, уран бүтээлтэй холбогдох баримтуудыг архивт хүлээн авч хөмрөг үүсгэснийг хувийн хөмрөг гэнэ гэжээ. Мөн *аливаа түүхт хүний намтрыг эрдэм шинжилгээний үүднээс гүйцэд гаргахад, уул хүний хувийн фонд, анкет, бүртгэл, өдрийн тэмдэглэл, захидал, өргөдөл, бичсэн зохиол бүтээл, ажиллаж байсан газрын анкет, гар бичмэлийн сан, гэрэл зураг, тухайн үеийн сонин сэтгүүлийн мэдээ тэмдэглэл, нам улсын их, бага хурлын тогтоол шийдвэрийн заалт, ойр дотны хүмүүсийн дуртгал яриа*¹ зэрэг нь Түүхийн шинжлэх ухааны хавсарга ухаан болох намтар судлалын үндсэн сурвалж хэрэглэгдэхүүнд зүй ёсоор тооцогддог билээ.

Эдүгээ Үндэсний Төв Архивын Түүхийн баримтын архивын сан хөмрөгт Монгол Улсын нийгэм, улс төр, соёл, шинжлэх ухааны зүтгэлтэн Д.Сүхбаатар, Х.Чойбалсан, С.Магсаржав, Б.Цэрэндорж, А.Амар, Ж.Самбуу, О.Жамъян, Ж.Цэвээн, Д.Нацагдорж, С.Буяннэмэх, Б.Ринчен, Х.Пэрлээ, Д.Лувсаншарав, Д.Пүрэвдорж нарын 21 хүний бие даасан хөмрөг, Монгол Ардын Намын баримтын төвийн сан хөмрөгт 12 хүний бие даасан хөмрөг тус тус хадгалагдаж байна.

Эдгээрээс Монголын улс төрд нөр их хувь нэмрээ оруулсан, соёл гэгээрлийн ажилд өөрийн оюун бодлоо чилээж байсан Өвөр Байгалын Агын буриад, эрдэмтэн Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгийг энэхүү илтгэлдээ онцлохыг зорьлоо. 1971 онд Г.Пүрэв тэргүүтэй архивчид БНМАУ-ын Түүхийн Төв Архивын хадгаламжийн баримт материалыг цэгцлэх явцад Ж.Цэвээний хөтөлж байсан тэмдэглэл, зарим зохиолын ноорог, орчуулга зэрэг баримт материалыг цуглуулж, он цагаар дараалан нэг товъёогт бүртгэж, хувийн хөмрөгийг анх бүрдүүлжээ. Одоогоор энэхүү хувийн хөмрөг нь МУҮТА-ын Түүхийн баримтын төвийн 31 дүгээр хөмрөгт 28 хадгаламжийн нэгжээс бүрдэн хадгалагдаж байна.

¹ Ц.Цэрэн. *Намтар судлал түүхийн ухаанд холбогдох нь*. Түүхийн судлал. Том.XIV, Fasc. 1-16. УБ. 1979: 168.

Эл хувийн хөмрөгийн баримт бичгүүдийг нэг бүрчлэн энд дурдах боломжгүй агаад баримтуудыг агуулгаар нь дараах байдлаар багцлан үзье. Үүнд:

1. Ж.Цэвээнд холбогдох захидал, тэмдэглэлүүд
2. Ж.Цэвээний бичсэн өгүүллүүд
3. Ж.Цэвээний орчуулсан зохиол, бүтээлүүд

Дээрх багцалсан баримтуудыг мөн дотор нь сорчлон дор өгүүлэх болно.

1. Ж.Цэвээнд холбогдох захидал, тэмдэглэлүүд: Ж.Цэвээний үйл амьдралтай холбогдох² хадгаламжийн нэгжид 1909-1925 оны хооронд холбогдох 23 үнэмлэх бичиг, 1929 оны түүний Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн гишүүнээс түдгэлзүүлж энгийн гишүүн болохыг хүссэн өргөдөл, энэ тухай хэлэлцсэн Засгийн газрын хурлын тогтоол зэрэг 3 ширхэг баримт бичиг тус тус хадгалагдаж байна.

Түүний хувийн өргөдлийг онцолбол:

Арван есдүгээр он Х сарын 3. Эрдэмтэн гишүүн Цэвээн Жамсарановаас харьяат Судар бичгийн хүрээлэнгийн газраа

Би болбоос хүрээлэнг анх байгуулахаас эхлэн долоо найман жилийн хүрээлэнгийн аливаа шинжлэх боловсруулах хэргийг удирдах үүрэгтэй эрдэмтэн гишүүн хэмээн оролцоор бөлгөө. Эдүгээ хүрээлэнгийн аливаа хэрэг ажил нь жил ирэх тутам нэмэгдсээр буй тул, удирдах үүрэг явдал нь улам хүнд болжээ. Үүнд миний бие хүч доройтож, аливаа хэргээр оролдон удирдахад бэрхтэй болсон тул, эрдэмтэн гишүүнээс чөлөөлсөн энгийн гишүүний хувиар хэдэн жил хураасан цуглуулсан зүйлийг тухайлан аглаг сууж боловсруулан гаргах ба орчуулах зохиох зэргээр Монгол улсдаа эрдэм соёлыг хөгжөөх, ялангуяа шинжлэх ухааныг дэлгэрүүлэх явдалд тус нэмэр болсугай хэмээн хүсэх тул гуйх нь ёсоор болгох ажааму. Цэвээн³ гэжээ.

Тус саналыг Засгийн газрын хуралдаанаар хүлээн авч ажиллуулсан нь зүүнтний ойворгон бодлого үйл ажиллагаа түүний ажил, үйл хэрэгт чөдөр тушаа болж байсныг үгүйсгэхгүй ч энэ үеэс хойших түүний хувьд олон жил тасалдсан эрдэм судлалынхаа ажилд эргэж орох таатай

² МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-22

³ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-22, Х.3-3а

*боломж болсон мэт харагддаг*⁴ гэх академич С.Чулууны дүгнэлтэд тал өгч болмоор байгаа юм.

Учир нь Ж.Цэвээнд холбогдох *захидал бичгүүд*⁵ нь 1927-1936 онд хамаарал бүхий 65 хуудас бас нэгэн хадгаламжийн нэгж хадгалагдаж байна. Үүнд Ж.Цэвээнээс бусдад илгээсэн 12 захидал, Ж.Цэвээнд бусдаас ирсэн 3 захидал бичиг хадгалагдаж байгаагийн дотор монгол хэлээр 5 захидал, орос хэлээр 9 захидал, англи хэлээр 1 захидал байна. Түүний захидлууд ихэвчлэн ажил төрлийн шугамаар ялангуяа Монголын шинжлэх ухааны ажлыг өргөжүүлэн хөгжүүлэх чин хүсэлтэй байгаа хийгээд түүнийг хнр далайцтай, өргөн цар хүрээтэй ажиллаж байсныг нь илтгэж байна. Мөн энд хамааруулж болох тус хөмрөгийн 26, 27-р хадгаламжийн нэгжүүд нь Ж.Цэвээний гэргий Бадамжавын Франц хэлнээс орчуулсан Хүүхдийн үлгэрүүд 4 хуудас, Амьд бодис юунаас үүсэв? гэх 7 хуудас бүхий хэзээ орчуулсан он нь тодорхойгүй баримт бичгүүд хадгалагдаж байна.

2. Ж.Цэвээний бичсэн өгүүллүүд: Ж.Цэвээний нам, улс төр, дэлхийн байдал болоод шинжлэх ухааны тухай өгүүллүүд өнөөдөр ч шинжлэх ухаанд үнэ цэнээ алдаагүй ач холбогдол өндөр байдаг билээ. Түүний хувийн хөмрөгт 1909 оны 82 хуудас бүхий *Дэлхийн байдлын тухай II дэвтэр*⁶, 1910 оны 94 хуудас бүхий *Дэлхийн байдлын тухай III дэвтэр*⁷, 1910 оны 77 хуудас бүхий *Ази тив IV дэвтэр*⁸, 1910 оны 49 хуудас бүхий *Европ тив V дэвтэр*⁹, 1910 оны 78 хуудас бүхий *Америк тив VI дэвтэр*¹⁰, 1910 оны 20 хуудас бүхий *Австрали тив VII дэвтэр*¹¹, 1924 оны 9 хуудас бүхий *Залуучуудын эвлэлийн II их хурал дээр Ж.Цэвээний хэлсэн үг*¹², 1927 оны 31 хуудас бүхий *Коминтерний III их хурал дээр В.И.Лениний хэлсэн үгийн орчуулгын Цэвээний хянан засварласан*¹³ эх, 1931 оны 51 хуудас бүхий *Монголын*

⁴ Чулуун С. *Жамсраны Цэвээн ба Монголын Судар бичгийн хүрээлэн*. Олон улсын Монгол судлалын холбооны Монголика сэтгүүл.

⁵ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-21

⁶ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-1

⁷ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-2

⁸ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-3

⁹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-4

¹⁰ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-5

¹¹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-6

¹² МУУТА. А-31, Д-1, ХН-11

¹³ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-12

түүхийн тухай тэмдэглэл¹⁴, бичсэн он нь тодорхойгүй 18 хуудас бүхий *Хортой ба хоргүй шавж хорхойн тухай бичсэн*¹⁵ өгүүлэл, *Хасагуудын тухай*¹⁶ өгүүлэл, 1930 онд бичсэн 4 хуудас бүхий *Монгол Улсын эрдэм шинжилгээний ач холбогдлын тухай*¹⁷ өгүүлэл тэмдэглэлүүд тус тус хадгалагдаж байна.

Эдгээрээс онцлоход Ж.Цэвээний бичсэн 6 хуудас бүхий *Анхдугаар үндсэн хуулийн талаарх*¹⁸ санал байна. Цулгүй цаасан дээр балын харандаагаар бичсэн энэхүү саналыг Монгол Улсын Ардын засгийн газар, Богд хааны тухай, Ард түмний эрх үүргийн тухай, Монголын эрх баригчдын тухай, Гадаадын эрх чөлөө хүлээхийн учир гэх дэд сэдвүүдэд ангилан бичсэн ба харин хэзээ бичсэн он цаггүй ажээ. Гэхдээ он цагийг төвөггүй тогтоож болно хэмээн санана. Учир нь *Монгол улс болбоос ардын эрхтэй хэмжээт цаазат засгийг явуулмуй. Монгол улсын харьяат ард түмнийг сонгож олсон төлөөлөгчид цуглаж бүх улсын хуралдаан байгуулан бүх олонд дээд эрхийг баримуй*¹⁹ гэсэн нь 1921 оны VII сарын 23-нд Ардын засгийн газар нь төрийн хэрэгт хааны эрх мэдлийг хязгаарлаж, засгийн эрхийг АЗГ-т төвлөрүүлснийг зарлаж, олон газар хошуудын төлөөлөгчдийн хурлыг Нийслэл Хүрээнд хуралдуулах болсныг мэдэгдсэн байдаг тул, эл үеэс өмнө бичсэн болов уу, хэмээн таамаглаж байна.

Мөн Богд хааны эрх мэдлийн тухай *Жибзундамба хутагтын 8-р дүрийг Монгол улсын хэмжээт эрхт Богд өргөмжлөхүй. Богд хааны эрх хэмжээг олноо өргөгдсөний 11-р он X сарын шинийн 2-ны өдөр Ардын Засгийн газар Богд хаан хоёрын хооронд холбогдлыг тодорхойлон журмын ёсоор журамлан өгвөөс зохимуй. Энэхүү дүрмийг үндсэн хуульд хавсаргав*²⁰ гэжээ. Үнэхээр ч олноо өргөгдсөний 11-р он X сарын шинийн 2-ны өдөр буюу Европын 1921 оны XI сарын 1-ний өдөр Засгийн газрын 21-р хурлаар *Ардын Засгийн газраас хэмжээт засагтай ард улсуудын үндсэн хуулийн гол утгыг харгалзан*²¹ Ардын засгийн газар ба хэмжээт цаазат Богд хааны хоорондын харилцааг зохицуулсан дүрэм буюу Тангаргийн гэрээг баталсан байдаг. Тангаргийн гэрээ нь Д.Бодоогийн

¹⁴ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-18

¹⁵ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-24

¹⁶ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-23

¹⁷ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-25

¹⁸ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-10

¹⁹ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-10, Х.15

²⁰ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-10, Х.15-16

²¹ МУҮТА. А-1, Д-1, ХН-13, Х.1-4

үзэл баримтлал байсныг үгүйсгэхгүй ч түүний эхийг боловсруулахад Ж.Цэвээн оролцсон нь тодорхой болж байна.

Монгол Улсын ерөнхий түүх бичлэгт Үндсэн хууль боловсруулах комиссыг анх Ардын засгийн газраас 1922 оны 5 сарын 19-нд байгуулж түүний бүрэлдэхүүнд Шүүх яамны сайд Н.Магсар хурц, Ж.Цэвээн, Бат-Очир нарыг багтаан *Англи мэт улсын хуулиас товчлон авч эдүгээгийн явуулан буй засгийн байдалд нийцүүлэн зохиох...* удирдамж өгсөн ч уул комиссыг татан буулгасан тухай бичдэг. Гэтэл энэ комисс байгуулагдахаас ч өмнө Ж.Цэвээн дээрх Үндсэн хуулийн талаарх саналыг Засгийн газарт өгч, тэр ч байтугай Ардын Засгийн газар ба хэмжээт цаазат Богд хааны хоорондын харилцааг зохицуулсан дүрмийн эхийг боловсруулж хэдний өдөр баталбал зохистойг хүртэл дурдсан нь нэн олзуурхуштай. Тодруулж хэлбэл Ардын Засгийн газар байгуулагдаад төд удаагүй үедээ л засаглалын цаашдын хэлбэр, үндсэн хуулийн талаар хэлэлцэж эхэлснийг илтгэж байгаа юм.

3. Ж.Цэвээний орчуулсан зохиол, бүтээлүүд: Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгт хадгалагдаж байгаа түүний орчуулсан зохиол бүтээлүүдийг дурдвал Л.Н.Толстойн “Тэнэг Иван”²², *Европ тивийн тухай хичээлийн тэмдэглэлийн дэвтэр*²³, *Дорно дахинд үүр цайж байна*²⁴, *Армян, гүржийн тухай зохиол*²⁵, *Плано Карпинигийн замын тэмдэглэл*²⁶, *Франц, Европын түүх хэмээх зохиол*²⁷, *Ж.Боккачиогийн Декамерон*²⁸, *Эртний түүх*²⁹, *Европ тивийн зарим улсуудын тухай*³⁰ зохиолууд тус тус байна.

Харин Марксын “Капитал” зохиолын Ж.Цэвээний орчуулга. *Нэг бүс бичиг*³¹ хэмээн тус хөмрөгийн дансанд тэмдэглэгдсэн боловч хадгаламжийн нэгжтэйгээ үл таарах ажээ. Авч үзвэл 1926 онд хамаарал бүхий Ж.Цэвээнд Б.Домбровский, В.И.Лисовский зэрэг хүмүүсээс геологи, химийн судалгаа, бусад эрдэм шинжилгээний асуудлаар орос хэлээр, машиндсан 16 хуудас 3 захидал бичиг байна. Ж.Цэвээний

²² МУУТА. А-31, Д-1, ХН-7

²³ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-8

²⁴ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-9

²⁵ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-13

²⁶ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-14

²⁷ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-16

²⁸ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-18

²⁹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-19

³⁰ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-20

³¹ МУУТА. А-31, Д-1, ХН-25

орчуулсан К.Марксын “Капитал” хэмээх зохиол нь Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгийн 28 ширхэг хадгаламжийн нэгжид байхгүй болно.

Мөн энд хамруулж болох өөр нэг хадгаламжийн нэгж бол *Юань улсын бичиг*³² гэх зохиолын 107 дугаар дэвтэр энэ хөмрөгт хадгалагдаж байна. Анх 1369 онд Хятадын Мин улсыг үндэслэгч Чжу Юаньчжангийн зарлигаар найруулан зохиож эхэлсэн бөгөөд Юань Улсын судрын хэдэн янзын эх байдгийг доктор Ц.Цэрэндорж³³ хэдийн дурджээ.

Чухам яагаад Ж.Цэвээний хувийн хөмрөгт хадгалагдах болсон нь үл мэдэгдэх энэхүү эх нь муутуу цаасан дээр бийрээр бичсэн 19 хуудас байна. Үүнийг бүрэн эсэхийг мэдэхийн тулд доктор Д.Идэрийн эртний хятад хэлнээс орчуулсан Юань улсын судар³⁴ болон МУ-ын Үндэсний номын санд хадгалагдаж байгаа 1910-1920-иод онд Монголын нэрт эрдэмтэн Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан 2016 онд³⁵ хэвлэсэн фото эхтэй тус тус тулган үзэв.

Тулгах явцад архивын хадгаламжийн нэгжийг үдэхдээ тэргүүн нүүрийг хамгийн сүүлийн нүүрэнд үдсэн болов уу? гэлтэй. Тус судрын тэргүүн нүүр байж болох 1, 19-р хуудасны дугаартай 2 нүүр энэ эхэд байна. 19 дугаартай хуудас нь Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан эхийн толгой хэсэг таарч байгаа юм.

Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан эхэд: *Юань улсын судар нэг зуун долдугаар дэвтэр, Мин улсын бичгийн утгач бичгийн дэд сайд, бөгөөд дэс дундад тайзу өргөмжлөх зарлигийг дагасан, улсын судрыг хавсран зохиогч Сүн Лян нар засав. Илтгэл хоёрдугаар угсааны үе. ХаВанЖүн*³⁶ (үүний дараа залгаа бичсэн өгүүлэл нь архивт буй эхэд үгүй тул энд бичилгүй орхив) хэмээгээд хаадын угсаа залгамжлалын хүснэгтийг эхлүүлжээ. Архивын хөмрөгт хадгалагдаж байгаа эхэд: *Добу мэргэн, Алунгоо, Боханга, Бухату салжи, өндөр өвөг Бодунчар нэг хөвгүүнтэй. Барим шихирт Хабиц, Мэнэн Тудун, Чандархан*³⁷ хэмээн хаадын угсаа залгамжлалын хүснэгтийг эхлүүлээд *Юань улсын судар нэг зуун долдугаар дэвтэр, Мин улсын бичгийн утгач бичгийн дэд сайд, бөгөөд дэс дундад тайзу өргөмжлөх зарлигийг дагасан, улсын судрыг хавсран зохиогч Сүн Лян нар засав. Илтгэл хоёрдугаар угсааны үе. ХаВанЖүн*³⁸ гэжээ.

³² МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-15

³³ <https://mongoltoli.mn/history/h/129>

³⁴ Д.Идэр. *Юань улсын судар 106-113 дугаар боть*. УБ. 2017: 19-36.

³⁵ Г.Аким, М.Баярсайхан. *Юань улсын судар*. УБ. 2016: 432-452.

³⁶ Г.Аким, М.Баярсайхан. *Юань улсын судар*. УБ. 2016: 432.

³⁷ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-15, Х.19

³⁸ МУҮТА. А-31, Д-1, ХН-15, Х.19

Мөн Ч.Дэмчигдоржийн орчуулсан нь зарим үгийг зассан, цохолж тэмдэглэсэн байхад архив дахь эх цэвэр нямбайгаар мөр алдалгүй дараалан бичсэн байх нь Ч.Дэмчигдоржийн орчуулгыг хуулсан гэмээр боловч хаадын үе залгамжлалыг бичихдээ дунд нь зарим нэг тодруулга болох өгүүллүүдийг орхигдуулжээ. Мөн архивт буй эхэд хаадын үе залгамжлалын хамгийн сүүлийн суурин болох Вэй Ван Амуга-ийн суурингаас цааш хуудас мөн дутуу байна.

Ийнхүү Ж.Цэвээний намтар, үйл ажиллагаанд холбогдох түүний хувийн хөмрөгийн баримт бичгүүд хэдийгээр цөөн боловч бичиг тус бүрд боловсруулалт хийж судалгааны эргэлтэд оруулах, эмхтгэн хэвлүүлэх нь Ж.Цэвээний намтар судлал, түүх судлал, утга зохиол судлалд судалгааны ач холбогдолтойг дурдах нь илүүц биз ээ.

Дашрамд сонирхуулахад Ж.Цэвээний намтар түүхэнд холбогдох нэгэн мөнгөн хөөрөг, хавтганы хамт Монголын Үндэсний музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. Тус хөөрөг нь анх 1964 онд музейн сан хөмрөгт үзмэр цуглуулгаар бүртгэгджээ. Гэвч энэхүү хөөрөг нь хэнээс, хэрхэн музейн сан хөмрөгт ирсэн нь тодорхой түүхгүй юм. Музейн журмаар бол эл үзмэрийг анх цуглуулсан, олж авчирсан, хүлээлгэн өгсөн хүний өргөдөл болон түүнийг музейн үзмэр болгон бүртгэж авсан хурлын тогтоол шийдвэр зэрэг олон баримт үйлдсэн байх ёстой ч 1963 оноос хойших үзмэр цуглуулгын бүхий л баримтыг үзээд олдоогүй болно.

Энэхүү мөнгөн хөөрөгний өндөр 11,3 см, өргөн 7,5 см, зузаан нь 2,5 см, 215 граммын жинтэй хавтгай дугуй хэлбэртэй, ар өвөр хэсэгт алт шармалаар бүс дүрсэлсэн. Тус хөөрөгний толгойд эмэгтэй хүний хөрөг гэрэл зургийг алт шармалаар ихэд чамин маягаар тогтоон бөгжилжээ. XIX зуунд Англи, Франц, Орос зэрэг Европын орнуудад өөрийн хөрөг зургаа ямар нэг эд зүйлсэд (зүүлт, цаг, бөгж г.м) татуулан өөрийн хайртай болон ойр дотны хүндээ дурсгадаг заншил дэлгэрсэн байдаг. Мөн хөөргөн дээр дүрсэлсэн бүсний дүрслэл ч үүнтэй ижил утгыг илэрхийлнэ. Өрнө дахины ард түмэн эр хүнд бүс бэлэглэх нь хайртай, дотны хүнээ өөртөө ойрхон байлгах, чагтлах утга илэрхийлдэг. Энэ утгаараа тухайн хөөрөгний толгойд буй гэрэл зураг дээрх эмэгтэйн ойр дотны хүн нь Ж.Цэвээн мөн байх талтай.

Хөөрөгний өвөр талын бүсний хүрээн дээр “Жамсарану отъ Тропиной” гэсэн бичигтэй ба Ж.Цэвээнд Тропинагаас өгсөн нь тодорхой ойлгогдох бөгөөд гэрэл зураг дээрх эмэгтэйн нэр мөн болов уу? хэмээн таамаглаж байна. Хөөргөнд дүрслэгдсэн бүсний гол хэсэгт

алт шармалаар “Ж” үсгийг нарийн чамин маягаар хээлж тогтоосон нь Цэвээний овгийн үсэг гэж үзэж болмоор байна.

Хөөрөгний ар талын бүсний хүрээн дээр “Жамсаранов” гэж уйгаржин монгол бичгээр үсэг салган сийлсэн агаад бүсний гол хэсэгт алт шармалаар цогт чандмань атгасан луут дүрсэлсэн нь ихэд сонирхол татна. Учир нь Ж.Цэвээний намтар судлалд түүний төрсөн он эргэлзээтэй бичигдсээр иржээ. Ихэнх эрдэмтэд түүнийг Буриад болон Монголын түүхийн архивын баримт бичгүүдэд тулгуурлан 1881 онд төрсөн гэж үздэг ч *1904 оны өдрийн тэмдэглэлдээ тэрээр өөрийгөө 1880 онд төрсөн*³⁹ гэж бичсэн ба мөн өөрийн намтартаа ч 1880 он гэж бичжээ. Хэрэв тэрээр 1880 онд төрсөн гэж үзвэл луу⁴⁰ жилтэй болж таарч байгаа юм. Магадгүй энэ хөөрөгт дүрсэлсэн луу түүний төрсөн он цагийг тодорхой болгох нэгээхэн баримт болохыг ч үгүйсгэхгүй юм.

Энэхүү хөөргийг Эрхүү хотод И.Вейсенгсьяць-ийнхний дарханы газар хийлгэсэн болох нь хөөрөгний ёроолын “И. Вейсенгсьяць и сынъ Иркутскъ” гэсэн дардсаар илэрч байна. Харин хэзээ урласан гэдгийг тодорхойлоход нэн бэрх юм. Хэлбэр хийцийн хувьд Манжийн үеийн хятад мөнгөн хөөрөгний хэлбэртэй төстэй ч ур хийцийн хувьд Эрхүү хотод хийсэн болоод тэр үү, Европ маягийн ялгаа харагдаж байна. Таамаглахад XIX зууны сүүл үеэс XX зууны эхэн үед хамаарах болов уу.

Хөөрөгний хавтагыг арьсаар хийсэн ба цагаан, ногоон, цэнхэр, улбар бүрмэл утсаар уусгасан хээн чимэглэлтэй, бөөр мөр ёроол хэсгийг даруулж оёжээ. Уул хавтаганы урт 20 см, өргөн нь 17 см, чанарын хувьд элэгдэж хуучирсан янзтай, ур хийц талаас нь харахад чамин хийжээ. Хөөрөгний хавтган дотор *Цэвээн Жамсарановын хөөрөгний сав юм* гэж хуучин монгол бичгээр болон крилл бичгээр бичсэн нэг хуудас, *Цэвээн Жамсарановын мөнгөн хөөрөг нэг (хүүхний зурагтай толгойтой мэт) хавтага түүнтэй хамт данслагдсан болно* хэмээн хуучин монгол бичгээр бичсэн бас нэгэн хуудас хадгалагдаж байна. Хавтага доторх энэ цаасыг хэн хэзээ бичиж хийсэн нь ч тодорхойгүй ч цуглуулгаар хүлээн авч сан хөмрөгт хадгалахдаа л ийнхүү бичиж хийсэн нь илэрхий. Энэ хөөрөгний тухай yesaul.livejournal.com цахим хуудсанд *энгийн биш гоёмсог хийцтэй энэ хөөрөг 1917 он хүртэлх үеийнх бололтой гээд Тропина гэгч махлаг биетэй, мяраалаг царайтай орос эмэгтэй нь магадгүй Монголд биш хөрш зэргэлдээ Эрхүү, Өвөр Байгалд амьдардаг*

³⁹ Ц.П.Ванчикова. *Цыбен Жамцарано Путевые дневники 1903—1907 гг.* Улан-Удэ, 2011: 252.

⁴⁰ 15-р жарны 14 он буюу гурван хөх мэнгэтэй цагаан луу жил

байсан байж болох талтай⁴¹ хэмээн сэтгэгдлээ бичжээ. Одоогоор бидэнд олдож буй материалд Тропина гэгч эмэгтэй Ж.Цэвээнтэй ямар холбоотой талаарх мэдээ хомс байна. Гэхдээ түүхэнд бага гэлтгүй үйл явдал нөлөө тусгал үзүүлдгийн адил энэ хөөрөгний түүх ч Ж.Цэвээний намтар судлалд судалгааны ач холбогдолтой хэмээн итгэж бидний цааш цаашдын судалгаа энэ асуудалд төвлөрнө.

Ж.Цэвээний хөөрөг

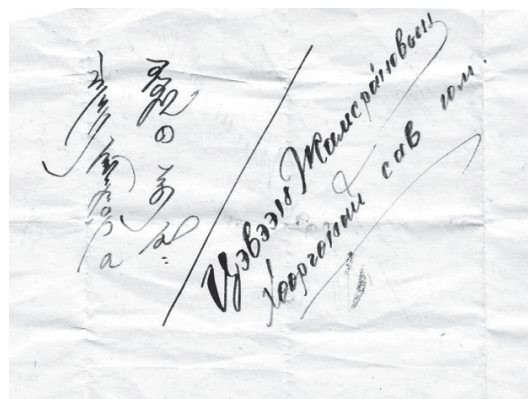

Хөөрөгний толгойд эмэгтэй хүний хөрөг, гэрэл зургийг алт шармалаар тогтоон бөгжилжээ

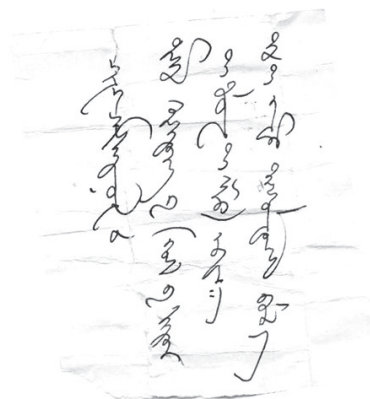
⁴¹ <http://yesaul.livejournal.com/55746.html>

Ц.Цэвээний хөөрөгний хавтага

Хөөрөгний хавтган дотор: Цэвээн Жамсарановын хөөрөгний сав юм.

Цэвээн Жамсарановын мөнгөн хөөрөг нэг (хүүхний зурагтай толгойтой мэт) хавтага түүнтэй хамт данслагдсан болно.

Ном зүй

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-22

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-21

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-1

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-2

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-3

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-4

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-5

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-6

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-11

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-12

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-18

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-24

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-23

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-25

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-10

МУУТА. А-1, Д-1, ХН-13, Х.1-4

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-7

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-8

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-9

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-13

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-14

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-16

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-18

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-19

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-20

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-25

МУУТА. А-31, Д-1, ХН-15

Ц.Цэрэн. *Намтар судлал түүхийн ухаанд холбогдох нь*. Түүхийн судлал Том. XIV, Fasc. 1-16. УБ. 1979: 157-169.

С.Чулуун. *Жамсраны Цэвээн ба Монголын Судар бичгийн хүрээлэн*. Олон улсын Монгол судлалын холбооны “Монголика” сэтгүүл.

Д.Идэр. *Юань улсын судар 106-113 дугаар боть*. УБ. 2017: 19-36.

Г.Аким, М.Баярсайхан. *Юань улсын судар*. УБ. 2016: 432-452.

Ц.П. Ванчикова. *Цыбен Жамцарано Путевые дневники 1903—1907 гг.* Улан-Удэ, 2011: 252.

<https://mongoltoli.mn/history/h/129>

<http://yesaul.livejournal.com/55746.html>